

Békéltető tudományok hatékonysága

*Jaj az élet olyan nagy folyam
És minden habnak története van.*

GELLÉRI ANDOR ENDRE

Mindannyian éreztünk már tehetetlen szorongást, amikor egy izgatott embert józan érvekkel kellett volna rábírní, hogy viselkedésén változtasson. „Az emberi psziché, a személyiség az a legbonyolultabb élő szerkezet, amelynek sérülékenysége is összetettségével párhuzamosan nő“, írta Kapusy Antal, márpedig az érzenységet kiváltó helyzetek bonyolultsága maga is társadalmi méreteket öltött, s ez még csak fokozódik az emberi érintkezések hatékonyságának idő- és térbeli rövidülésével.

A társadalomba való belenövés a társadalom ősi sejtjén, a családon keresztül történik. Ez az ősi, de mindmáig leghatékonyabb közösség olyan közvetlen, hogy míg a szocializáció folyamatában a gyermek valóban belenő a társadalomba, addig a csecsemő nem beleszületik, hanem benne születik a családban. A családbanlevésnek a fokozatai a tudatosulás során túlmutatnak a családon, s a folyamat végén ott van a társadalom életéhez felnőtt egyén. Sok okos és tanulságos, de néha nehezen érthető neveléslelektan bölcsességét foglalja össze D. Morris híres angol kutató, ezekkel a szemléletes felszólításokkal: „Ölelj magadhoz!“, „Tegyél le!“, „Hagyj békén!“. A csecsemő-, a kisgyermek- és végül a kamaszokkal záródó gyermekkor szükségleteit, majd szavakban is kifejeződő igényeit mondják ki ezek a minden szülőhöz szóló kívánságok, amelyek, valljuk be, sok érzelmi bizonytalankodást segítenek feloldani.

Nézzük meg, tud-e a szociálpszichológia is olyan segítséget nyújtani, mely hasonló közvetlenséggel fogalmazza meg a tudomány mindannyiunkhoz szóló tanításait. A szociálpszichológia számára is a család az elsődendő társadalmi hatásközvetítő közege. Az embert az anyja karjai között éri az a tapasztalat, amelyet később tudatosítva válik boldoggá vagy boldogtalanná az életben. Ez a „tudás“, amely a legkisebb csecsemővel is közös tulajdonunk, így szól: „Együtt lenni jó!“ Ezt a tudást fejleszti tovább a szocializáció során a társak felé vágyakozó, közelődő, bizonytalankodó gyermek, mert azt érzi, hogy „együtt játszani jó!“. Ez a részletező tudatosulás azonban már igen sok ellentmondáson keresztül vezet. Meg kell küzdenie a társak egyéni és pillanatnyi érdekével, érzelmi állapotával, mindazzal, amit a közösségben elfoglalt szerep és a vele kapcsolatos elvárások neki és a társaknak jelentenek. Közben megszámlálhatatlan tényezőtől befolyásolt tulajdonságok éppen a tulajdonítások hatására is fejlődnek a kölcsönösség jegyében.

Minél nagyobb az együtt játszó közösség, annál többféle és többfelé irányulás kavarja az érzéseket, s ezek az érzések igen gyakran ütköznek. Néha annál nagyobb a sérelem, minél forróbb volt a vonzódás. Nehéz eldönteni, hogy a tettegességig fajuló bántalom fáj-e jobban vagy a kiközösítés. Szerencsére a játék hevesen kavargó kapcsolatok nemcsak könnyen bomlanak, hanem könnyen is keletkeznek. Egy biztos, a legküzdelmesebb játékból kiragadott gyermek is azzal az érzéssel tér meg: „miért hívtál el, olyan jól játszottunk!“ Mert féltékenységet, idétlenkedést, heveskedést, erőszakosságot, sikert és kudarcot, mindent hamarabb felejt a gyermek, mint azt az érzést, hogy „együtt játszani jó!“. Még akkor is ezt érzi, ha pillanatnyilag nem sikerült megvalósítania vágyait, és kívül maradt.

A boldog izgalmakkal és súlyos sérelmekkel teli gyermekkor után jön a legnehezebb szakasz, az „együtt dolgozni jó!“. Hogy ez az együttműködés brigádban, sportcsapatban vagy tudományos teamekben, kisebb vagy nagyobb kooperációs egységekben teljesül — az lényegét nem érinti. Az úr magányos pilótája éppúgy hozzátartozik a földi támaszpont feszülten figyelő közösségéhez, mint a futószalagon egymás kezéből dolgozó csoport tagjai vagy az automatát kezelő technikus az egész műszaki felszerelést irányító, bár láthatatlan kollektívához. Ahogy a magányos költőnek is az ad rangot, hogy a „szívénmaságra“ kárhoztatott milliók érzéseit fejezi ki. Mert együttműködni nemcsak jó, de *kell* is — ez már az öntudatosodott felnőtt életének egyetlen éltető parancsa. Nos, ezt az együttműködést a legnehezebb megvalósítani. Hogy ennek mi minden oka van, azt szociológusok,

közgazdászok, politikusok, üzempszichológusok, orvosok és még sok más tudományág művelői sorolhatnák. A pszichológusok újabban az elnyomottak, visszamaradottak, hontalanok, kisebbségre jutottak, elidegenedettek, hitevesztettek és más szenvedők mindenfelől áramló panaszából egy olyan hangot szűrtek ki, amely sok fájdalomnak közös motívuma, s amivel éppen ezért újabban sokat foglalkoznak. A sokféle lelki baj, bánat, betegség e közös okozója: az előítélet.

Megjelenik sokszor már a családban is a kedvenc árnyékában, az iskolában, a „bezzeg“-gyermekek ésszerűtlen kiemelésében. Nyíltan vagy elrejtőzve ott van szinte minden ítéletalkotásunkban, értékelésünkben. Olyan fertőzés, amelyen talán mindannyian átesünk, bizonyos körülmények között azonban nagyon ártalmassá válhat. Visszahatásában magára az előítélet terjesztőjére is veszélyes, mert torzulást okozhat személyiségében. Egy 1972-ben megjelent amerikai sikerkönyv, *A társas lény* szerzője, Elliot Aronson például a mű átdolgozott kiadásában (1976) jellemző módon túllépett az első kiadás megjelenésekor szemére vetett — a nőikkel szemben tanúsított — önkéntelen előítéletén. Azóta számtalan nyelvre lefordították ezt az izgalmas munkát, amely olyan talajban fogant, ahol az előítéleteknek a legártalmasabb fajtáját, az etnikai előítéletet rasszizmussá fokozva tartják felszínen a mindennapok keserves küzdelmei. A sokféle etnikumú Amerika embere minduntalan a saját bőrén tapasztalja az előítéletes rangsorolást, amelyet csak további feszültséggel terhel a gazdasági élet labilitása. Sokféle skála vette már számba tudományosan is az „átlagamerikai“ szemléletét. Számon tartják E. S. Bogardus 1928-ban végzett kutatását mint az első olyan tudományos felmérést, amely a különböző etnikai csoportok közti lelki távolságot a vizsgált egyedek és csoportok szubjektív rangsorolása alapján rendszerezte. Rokoni és baráti kapcsolatokra a legkivánatosabbnak az angolokat és a kanadaiakat tartották (itt meg kell jegyeznünk, hogy a fasizmus okozta beáramlás következtében már a harmincas években megjelent a mindennapi életben a megkülönböztetés [„american by birth“], míg a legszélsőségesebb elutasítást a hindukkal, törökökkel és négerekkel szemben tanúsították).

Ehhez hasonló vizsgálatokat később többen is végeztek, és megdöbbenő, hogy a preferenciális skála lényegében változatlan maradt évtizedek múlva is, ami az előítéletek merevségét bizonyítja. E. L. Hartley szellemesen demonstrálta egy hasonló társadalmi távolság-skálán egyúttal azt is, hogy az előítéletek rabjai tipológiailag is merev emberek. A vizsgálat során diákokat kérdezett ki 32-féle etnikai csoporttal kapcsolatban, s az Amerikában csakugyan létező sokféle nemzetiség közé becsúztatott három kitaláltat: a „danierókat“, „piréneket“ és „valloniai“-akat. A kérdezettek „beugrottak“, és — rangsorolták a nemlétezőket is. A valószínűsítően létező elutasítottak közé kerültek, mégpedig 80%-os gyakorisággal. Csak kevesen írták azt, hogy nem ismerik őket, így nem is vélekedhetnek róluk.

Az előítélet létezése Amerika mindennapi kérdései közé tartozik, s nemcsak mint négerkérdés. Groteszk módon rangsorban ugyancsak igen előkelő helyet foglal el a zsidókérdés, de megnyilatkozik az előítélet a katolikusokkal szemben is a protestáns többségű Egyesült Államokban. Talán éppen ez az állandóan vizsgált, de mindenképpen megszenvedett kérdés az oka annak, hogy Amerika éppen az előítéletek ellen küzdök elharcosának szereti vallani magát, s legjobb fiai hőiesen folytatják ezt a küzdelmet, többek közt a tudomány fegyverével is. Ennek a becsületestörekvésnek és divathullámnak szerencsés terméke *A társas lény*, amely 1978-ban jelent meg magyar fordításban.

A könyv sikerének egyik oka, hogy szerzője szerencsésen ötvözi a mindenki számára érthető, érdekes és élvezetes előadást az izgalmas témáról begyűjtött tudományos anyag fálalásával. A hatalmas tényanyagnak ilyen élvezetes tárgyalását etikai hozzáállása indokolja, mely szerint a tudós „kutatói képességeit kötelesen arra használni, hogy az emberi viselkedés alaposabb megismeréséhez és tökéletesebb megértéséhez járuljon hozzá, végső soron az emberi élet jobbá tétele érdekében. Röviden, a szociálpszichológus erkölcsi felelősséggel tartozik az egész társadalomnak; ha nem a legjobb tudása szerint végezne kutatómunkáját, éppen e vállalt kötelezettség teljesítése szenvedne csorbát. Anyagát elsősorban saját társadalmának életéből meríti, s ez a társadalom nemcsak az előítéletek melegágya, hanem azok leküzdésére irányuló becsületes küzdelmek színhelye is. A szabadságharcos politikusok és tudósok összefogása immár több évszázados hagyomány Amerika történetében, de a kimondottan szaktudományok, elsősorban a társadalomtudományok, mindig is az emberek viselkedését akarták nemcsak megérteni, hanem befolyásolni is.

Tárgyalási módja is ezt a kettősséget tükrözi. Óriási anyagot dolgoz fel, mégpedig részben megdöbbenő társadalmi események „hirmagyarázójaként“, részben az események mélyén rejlő lélektani jelenségek kísérletekkel ellenőrzött elemző-

jeként: „Mint tudós tehát a laboratóriumban szeretek dolgozni, mint állampolgár azonban ablakot kívánok nyitni a világra, amelyben élünk.“ Könyvében hozzátette: „leges számítás szerint mintegy harminc, többé-kevésbé közismert eseményt jellemez, s ehhez a céltudatosan végzett kísérletek százaát, illetve azok különböző iskolák szerint vitatott eredményeit használja fel. Példaként az esetek közül hármat ragadunk ki.

„1970-ben a Kenti Állami Egyetemen az Ohioi Nemzeti Gárda tagjai rálöttek a vietnami és kambodzsai háború ellen tüntető diákokra, és négyet közülük megölték. A tragédia után egy középiskolai tanárnő az Ohio állambeli Kentből kijelentette: a meggyilkolt diákok megérdemelték, hogy meghaljanak. E véleményéhez annak ellenére ragaszkodott, hogy nagyon jól tudta: az áldozatok közül legalább kettő nem is vett részt a tüntetésben, éppen csak véletlenül arra sétált a lövöldözés időpontjában. Még hozzátette: »Aki egy ilyen városban, mint Kent, hosszú hajjal, piszkos ruhában, vagy mezítábl járkal, meg is érdemli, hogy lelőjék.«

A másik eset híre is eljutott hozzánk mint az elidegenedés riasztó példája. Aronson így írja le a történeteket:

„Néhány évvel ezelőtt New Yorkban halálra kéreltek egy Kitty Genovese nevű fiatal nőt. Tragikus esemény volt, de önmagában nem lehetett új eseménynek tekinteni, miután sűrűn lakott nagyvárosokban nem ritkák a brutális gyilkosságok. A különös azonban az volt, hogy a leány rémült sikoltozására éjjel 3-kor nem kevesebb, mint 38 lakó jelent meg az ablakokban — ott is maradtak —, és tehetetlenül bűvölten fél órán át nézték, hogyan hajtják végre a támadók aljas bűncselekményüket. Senki sem sietett a lány segítségére; senki sem emelte fel a telefonkagylót, hogy kihívja a rendőrséget. Miért?“

A harmadik egy hozzánk is közel álló vitát érint. Az Egészségügyi Minisztérium részére készített jelentés szerint az erőszakos jellegű tv-műsorok hozzájárulnak a nézők agresszivitásának fokozódásához, és sajnálatosan éppen a gyermekek számára készített rajzfilmek tartalmazzák a legtöbb erőszakot.

Az esetek, tények elemzése során a feltételezett összefüggéseket a kísérleti szociálpszichológia gazdag anyagából származó adatokkal igazolja vagy veti el. Ezek a kísérletek maguk is már bizonyos kiszűrt jelenségek elemzésére szolgálnak, és évtizedek óta szerepelnek tudományos viták napirendjén.

Például Bibb Latanéék Judit Robinnal végzett közös kísérletéből, Piliavinéknak ugyancsak J. Robinnal közös vizsgálatából kiderül — olvashatjuk az 1969-es *Journal of Experimental Social Psychology* című folyóiratban —, hogy a be nem avatkozás főként konformitás következménye, s ez annál erősebb, minél többen vannak jelen, viszont csökkenti a konformitást a közös sors és a személyes közelség. Az együttérzést erősítheti az a meggyőződés, hogy képesek vagyunk segíteni. Szituáció és személyiség együttesen hatnak tehát. De mikor, milyen szituációban milyen személyiségjegyek hatnak és hogyan? Bonyolult kérdés! Ez tükröződik az ún. Aronson *első törvényében* is: „Nem feltétlenül örült, aki örült dolgokat művel.“ A szituációk változóak, a körülményeket módosítani lehet. A személyiség hosszú nevelésnek, sőt önévelésnek az eredménye — mit tegyünk tehát a kívánatosabb fejlődés érdekében? Ez irányban kutat a kísérleti szociálpszichológia.

Eredményeket és hibákat foglal össze az az alapvető mű is, amely mintegy a fenti könyv előzményeként két évtizeddel hamarabb jelent meg, s amely hamarosan klasszikussá vált a társadalomvizsgálat e ma is égetően konkrét kérdésében. Gordon W. Allportnak *Az előítélet* című hatalmas könyvére gondolok. Szerteágazó szociológiai és pszichológiai kutatásokat csoportosít egyetlen kérdés köré: „képesek-e vajon arra a polgárok, hogy boldogulásukat és előrehaladásukat ne ember-társaik kárára, hanem velük összhangban érzék el? Az emberiség családja nem ismeri még a feleletet, de az igen válaszban reménykedik.“

A magatartás szociális szabályozottságának tényezőit összefoglaló attitűd csaknem egy százada, William James-től máig egyik kulcsfogalma a szociálpszichológiának. Benne az ösztön, szokás, tudattartalom úgy találkozik, hogy az egyén készségi állapotát fejezi ki, mintegy a személyiség állandó irányultságaként. Egyetlen szálal ragadunk csak ki azokból a kísérletsorozatokból, amelyek a legbonyolultabb viselkedési formának, a szociális együttműködésnek a szabályozóit részben elemzik, részben befolyásolhatóságát bizonyítják. Az ún. kognitív diszonzanciára vonatkozó kísérletekre, illetve a belőlük kialakult elméletre gondolok.

Már W. James megállapította, hogy minden emóciónak egy érzésszerű és egy kognitív tartalma van. Ez a kettő gyakran ütközik egymással, de még gyakrabban lépnek fel egymással lelkiileg összeegyeztethetetlen tudattartalmak (pl. tudom, hogy cigarettázok, de azt is tudom, amit számtalan módon igitkeznek tudomásomra hozni, hogy a cigarettázás ártalmas), amelyek lelki feszültségeket okoznak. Az emberek öngazolásra törekedve inkább hajlamosak azt bizonygatni, hogy igazuk

van (pl. az én esetemben nem is olyan ártalmas a cigarettázás stb.), mint az igazságot önmagában keresni. A tények okozta kellemetlen feszültségi állapotot inkább elméletek gyártásával s a tények szelektálásával próbáljuk megszüntetni, több energiát pazarolva a magunk igazolására, mint arra, hogy szembenézzünk a valósággal. A bűnbakkeresés ennek a folyamatnak a legkártékonyabb megnyilvánulása. Hiszen addig nincs is nagyobb baj, amíg a magunk vélt érdemeit védelmezzük önmagunkban — az önbecsülésre mindenkinek szüksége van, és saját érdemeinket nyilván önmagunk ismerjük a legjobban. A baj akkor kezdődik, amikor önös értékeitelünket a mások hibáinak hangsúlyozásával igyekszünk kidomborítani. Ez a hiba ott nő vétkes méretűvé, amikor a mások hibáit azért keressük, és úgy hangoztatjuk, hogy általa a magunk gyengeségét leplezzük. Amikor azért taposunk másokat a sárba, hogy magunk az áldozat hátrára tiporjunk. Ez az irracionális magatartás a saját személyiség tartós deformálásához is vezet. Leplezetten és leplezetlenül ellentmondó tudattartalmak olyan egyeztetéséről van szó, amikor a valóságot meghamisítva önmagunkat is megcsaljuk. Ezt a rendkívül bonyolult attitűdöt, annak sokféle árnyalatát Leon Festinger és munkatársai vizsgálták. Sajnos, lehetetlen itt a bonyolult és szellemes kísérletek ismertetése, egy többszörösen ellenőrzött összefüggésre azonban érdemes felfigyelni. Amikor a cselekvő alanyt valamely külső kényszerrel racionális tudattartalmával ellenkező tény állítására veszik rá, annál nagyobb az önigazolás érdekében történő lelki torzulás, minél enyhébb a külső kényszer, amelynek azonban mégis engedett a cselekvő. Ha valaki például nagy jutalom ellenében hazudik, ezt bátrabban bevallja magának — mintegy erkölcsileg megengedi —, mintha kis előnyért tenné ugyanezt. Mintegy önmaga előtt kénytelen bizonygatni, hogy nem is hazudott, hanem valóban igaz, amit vele mondatnak. Az önigazolásnak veszélyesen észrevétlen romboló visszahatása van.

Az egyének, a kisközösségben felnövő egyének élete nem választható el a társadalom egészétől. Az előítélet s a belőle származó önigazoló bűnbakkeresés és agresszió társadalmi méretekben még kártékonyabb. A társadalmi fejlődés lassú folyamat, amelyben azonban egyaránt munkálnak az egyéni és az osztálytársadalmi érdekek. Makroméretekben a hatásvizonyok bonyolultabbak, de az eredmény még nyilvánvalóbb. Kísérletek és a társadalmi élet tényei — ezek sajnos néha már történelmi tapasztalatok — itt még világosabban mutatják például az elnyomás és az agresszió bumerángthatását. Amint Aronson írja: „Sohasem volt olyan háború, amely véget vetett volna az összes háborúknak — éppen ellenkezőleg, a harcias magatartás megszilárdítja a harcias attitűdöket, amelyek aztán a harcias magatartás valószínűségét növelik [...] legyünk szelidebbek, és türelmesebbek az iránt, amiben különbözünk egymástól [...] ahogy sok kísérlet bebizonyította: az erőszakot nem lehet csak úgy egyszerűen kinyitni és elzárni, mint egy vízcsapot. A kutatások újra és újra azt bizonyították, hogy az erőszak csökkentésének egyetlen lehetséges útja az, ha továbbra is azokat az igazságtalanságokat igyekszünk megszüntetni, amelyek a gyakran erőszakban és agresszióban kitörő frusztrációkhoz vezetnek.“

Pillanatnyi elmélkedésünket csupán a lélektan nyújtotta segítségnek szentelhetjük, térjünk hát vissza a szociálpszichológusok kísérleteihez, amelyek hozzájárulhatnak a tisztánlátáshoz az előítéletnek abban a ködtengerében, melyben mindannyian élünk, és amelyet magunk is akaratlanul táplálunk. Két idevágó kísérlet szeretnék ismertetni a sok közül. Musafer Sherif, a szellemes kísérleteiről ismert pszichológus munkatársaival együtt egy olyan kísérletet tervezett meg és hajtott végre, amely fényt akart deríteni arra a jelenségre, hogy a gazdasági változások idején hogyan fokozódott a színes bőrűekkel szembeni előítélet. A „jó amerikaiak“ azzal nyugtatták magukat, hogy ezeknek a számaránya például sokkal magasabb a munkanélküli-segélyen élők között, mint az egész népességhez mért arányuk. „Bizonyítéka“ ez annak, hogy a színes bőrűek alattomosak, lusták stb. Minden, amit csak rossz lelkiismeret a maga megnyugtatósára kívánt. Pedig ez az arányszám éppen azért torzult ilyené, mert szükség esetén éppen az előítélettel kezelt színes bőrűeket bocsátották el. Lélektani feltételezés tehát: az előítéletet a verseny és a konfliktus szüli.

Sherifék 1961-ben a Csoportközi Viszonyokat Kutató Oklahomai Intézet kiadványában a következő, természetes környezetben végzett kísérletről számolnak be. Egy ifjúsági táborban, amelyben jól nevelt, normális 12 éves fiúk nyaraltak, ellenőrzöttén véletlen kiválasztás alapján két csoportra osztották a gyermekeket. Az egyes csoportokon belül megtanították őket együttműködni, mert olyan feladatokat bíztak rájuk, amelyeknek sikere éppen a csoporttagok együttműködésének mértékétől függött (pl. kötéllhidat kellett építeni). A csoportokon belül kialakult összetartozás után a két csoportot versenyszerű játékokra eresztették össze, a feszültség

fokozására jutalmakat tűztek ki, és olyan mesterségesen előidézett konfliktusokat teremtettek, amelyek csak növelték az ellenségeskedést. Például egy közös mulatságra az „Ördögök“-nek nevezett csoport sokkal hamarabb érkezhetett, s a résztvevőknek kínált ennivalók közül szabadon válogathatott. A feltálatl ennivalók közt pedig nyilvánvalóan nagy minőségi különbség volt. Az előzően már kiélezett versenyhangulatban a korán érkezők felfaltak minden gusztusos táplálékot, míg a gátoltak, a későn érkező „Bulldogok“ már csak sérült, összenyomott ételeket kaptak, amin érthetően fel is háborodtak. Hamarosan háborúság tört ki. Eleinte csak csúfneveket, szidalmakat vágtak egymás fejébe, de végül tetlegességre is sor került volna. A kutatók a sikeresen megrendezett incidens után beszüntették a versenyszerű játékokat, de minthogy azok pusztá kimaradása nem oldotta fel a már kialakult ellenségeskedést, tovább folytatták a kísérletet, most már azt tűzve ki célul, hogy mesterséges beavatkozással teremtsenek békét.

Mielőtt az izgalmas kísérlet további folytatását ismertetnénk, legalább egy megjegyzés erejéig ki kell térnünk arra a minden olvasóban felmerülő kérdésre, hogy nem károsak-e ezek, az érzésekkel játszó kísérletek. Megnyugtatósunkra szolgálhat, hogy a kísérletező szociálpszichológusokra is áll a „nil nocere“ elve, amit tudatosan követnek is, mégpedig nemcsak a kísérletek megszervezésekor, hanem mert a tervszerű félrevezetést (amivel sok kísérlet látszatvalóságának a megteremtése jár) a kísérlet befejeztével a tudományos etika nevében kötelező feloldani. Ez a feloldás néha több időt és energiát vesz igénybe, mint maga a kísérlet. A sarlatánoktól tehát éppúgy óvakodni kell, mint minden más területen. Még így is széles körben vitatják a kísérletek jogosultságát, s a vitatózók hol a veszélyesség lehetőségét, hol a kísérletek társadalmi hasznosságát állítják előtérbe.

A tudomány művelőit éppen a feltétlen társadalmi hasznosság szempontja kötelezi, ez pedig megköveteli, hogy az átmeneti megtevés eszközét is csak akkor alkalmazza, ha nincs más alternatíva, ha az átmenetileg kellemetlen következmények garantáltan ártalmatlan szinten tarthatók, és ha a kísérletezés célja nem öncélú kíváncsiság. A kísérleti személyek teljes lelki megnyugtatósára utóbb az egész kísérlet értelmét el kell magyarázni minden résztvevőnek, s ennek a „lecsillapításnak“ a során a kísérletvezető a kísérleti személyeket kollégaként kell hogy kezelje. Kísérlete csak akkor nevezhető sikeresnek, ha a résztvevők távozásuk előtt teljesen magukévá tudták tenni a vezető szempontjait, amelyek csak össztársadalmiak lehetnek, és soha egyetlen résztvevő ellen sem irányulhatnak. Eleve csak az a kísérlet lehet sikeres, amelynek mindenki „bedől“, nemcsak a „buták“ vagy „hiszékenyek“, mert egy igazán jó kísérletben mindenki félrevezethető.

Ezek után térjünk vissza az „Ördögök“ és „Bulldogok“ küzdelméhez. Közös szórakozásokat rendeztek számukra, de ezek során, ha enyhülő formában is, még észleltek ellentéteket. A passzív együttélés nem bizonyult elég hatékonynak az egyszer kialakult bizalmatlanság légkörének megjavítására. Ezután következett a döntő fordulat. A kísérletvezetők olyan szükségállapotokat „teremtettek“, melyek leküzdése csak az összes gyermekek részvételével, közös erőfeszítéssel vált lehetségessé. Egy kiránduláson például úgy romlott el a teherautó, hogy minden gyermek erejére szükség volt, hogy fel tudják tolni egy domboldalon, vagy gyorsan új vízvezetékcsatornát kellett ásni, hogy a javítást idejében elvégezhesék stb. A szükségállapotok nyomában jó hangulat kezdett kialakulni, s a szerencsésen kivprovokált együttműködés során először leépültek az ellenséges sztereotípiák, majd spontán kezdeményezések közben barátságok kötődtek. Kutatóink megtalálták a gyógyszert, mégpedig a *kölcsönös függés alapján végzett együttműködésben*.

Megjegyezzük, hogy olyan szocialista államokban, ahol elmélyült szociálpszichológiai kutatások folynak, kezdettől központi jelentőséget tulajdonítottak a kooperációnak. A marxista szemlélet ezt eleve valószínűsítette; annál frappánsabb, hogy az „ideológiailag közömbös“ amerikai kutatók „laboratóriumi vegytisztaságú“ kísérletei is ezt az elvárást igazolták. Messzemenő érvényesítése jellemzi Hans Hiebsch és Manfred Vorwerg német kutatók szociálpszichológiai elméletét. Igor Sz. Kon szovjet pszichológus — maga is a közvetlen párbeszéd és a tudományos együttműködés híve — az 1966-ban megjelent *Az előítélet pszichológiája* című tanulmányában Leninre, D. N. Uznadze grúz pszichológusra és az amerikai tudósokra egyaránt hivatkozik, mintegy összegezőjeként annak az együttműködésnek, amely napjainkban szinte egy antimaffia egészséges divatjaként kezd kibontakozni a tudomány emberei közt. Tőle idézzük a következő sorokat: „Az etnikai előítéletek végzetes hatással vannak mind áldozataikra, mind hordozóikra. Mindkét oldalon gátolják a szorosabb, bensőségesebb emberi kapcsolatok kialakulását. Az idegenség viszont maga is nehezíti a kapcsolatteremtést, és egyre újabb félreértéseket szül. [...] A kisebbségben kialakul a többségről egy pontosan olyan torz, irratio-

nális, ellenséges sztereotípiá, mint amilyent rá alkalmaznak [...]“ Számos új és még újabb kísérlet eredményét mérlegelve Igor Sz. Kon is megállapítja, hogy az ellenséges beállítódás leküzdésében az etnikai csoportok közötti nem formális személyes kapcsolatnak, a közös munkának van nagy szerepe.

Idézzünk végül egy olyan kísérletet, melyet Elliot Aronson néhány munkatársával együtt dolgozott ki, s amelyet azóta többen megismételtek. A kísérlet során alkalmazott módszert mozaikmódszernek nevezték el, és azóta többféle sikeresen alkalmazták az oktatásban az új iskola úttörői. Aronson abból indult ki, hogy a hagyományos versengés az osztályokban a „no, ki tudja?“ alapon könnyen vezet a rossz tanulók, „buták“, vagy éppen a stréberek körül és között kialakuló lappangó ellenségeskedéshez, amit az etnikai különbségek csak kiéleznek. Ez az előítéletes tipizálás könnyen elkerülhető, ha a tanulókat olyan tanulócsoporthoz osztják, melyeken belül azok egymástól függenek. Az 1975-ben publikált kísérlet során a hat-hat tanulókból álló csoportok közt egy hat részből álló anyagot osztottak ki (egy nevezetes ember életrajzának hat fejezetét) azzal, hogy mindenki tanulja meg a saját anyagát, majd tanuló társait úgy tanítsa meg a saját anyagára, hogy végül mindannyian az egész anyagból önálló dolgozatot írhasanak. A tanulás ideje alatt a különböző csoportok azon tagjai, akiknek ugyanazt az anyagrészt kellett ismertetniük, egymás közt megbeszélhették saját szempontjaikat, az anyag továbbadása azonban a saját csoporton belül történt. Az ilyen módon aktivált és kölcsönösen egymásra utalt tanulók eredménye jobb volt, mint a hagyományos módon tanulóké.

A kísérlet hosszasan tartott. A gyermekeknek meg kellett tanulniuk, hogy egyikőjüket sem hagyhatják ki a „játékból“ a saját károsodásuk nélkül. Különösen drámaian bontakozott ki egy Carlos nevű spanyol anyanyelvű gyermek részvétele. Ügyetlen angol beszéde miatt őt régebben kigúnyolták, s amikor visszahúzódással védekezett, a tanárok is mintegy jóindulatból „békében hagyták“. Az egész osztály mint butát könyvelte el, akivel nem érdemes foglalkozni. A kísérlet során egy ügyesen alkalmazott, látszólag véletlen megjegyzés felhívta a gyermekek figyelmét arra, hogy Carlos nélkül az egész csapat lemarad a megfelelő anyagrészt megtanulásában, s ime a gyermekek rájöttek, hogy helyesebb, ha figyelemmel kísérik, kikérdezik, bátorítják gátolt beszédének javításában, míg végül az oldottabb légkörben maga Carlos is bátrabb és ügyesebb lett, társai pedig megszerették.

Mindez nem megy könnyen és gyorsan, különösen társadalmi méretekben. Ragadjunk ki a szociálpszichológia történetéből egy mozzanatot, s lássuk, hogyan kísérletezik a választ az idő, a történelmi idő, a XX. század.

Az előítélet olyan soktényezős lassú folyamat következménye, melyben társadalmi hatások és személyi irányultságok egyaránt érvényesülnek. Kérdés, milyen eszközökkel lehet ellene küzdeni? A társadalmi körülményeket a civilizált ember életében a jogalkotás szabályozza az erkölcs nevében. Az emberek mindennapi életében ezen belül még rengeteg, törvénybe nem ütköző viselkedés okoz örömet vagy szenvedést. Ezeknek a rugóit „a milliók megszokásának iszonyatos ereje“ mozgatja az emberek agyában, amint Lenin erről a „legsörnyűbb“ erőről megállapította. Ő, aki nemcsak tudós, hanem politikus is volt, már akkor kimondta a szocialista tételt a körülmények tervszerű megváltoztatásának hatékonyságáról, s hozzá is látott az olyan szubjektív feltételek megteremtéséhez, amelyek az új társadalomban meghozzák a maguk egyre kívánatosabb gyümölcsét „az elmében és az érzelmekben, a szokásokban és az erkölcsben, a hagyományokban és az életmódban“ (Pataki Ferenc: *Társadalomlélektan és társadalmi valóság*).

William Graham Sumner professzornak, Spencer amerikai követőjének főműve, *A népszokások* 1906-ban jelent meg, de az anyagát hosszan, évtizedek alatt gyűjtötte. Könyvének alcíme: *Szokások, erkölcsök, viselkedésmódok szociológiai jelentősége*. Különösen sokat foglalkozott a hazafiság kérdésével s ennek során az etnikai elfogultságokkal. Ókori és modern népek, pogányok és keresztények, „primitív“ és civilizált társadalmak életéből összehordott óriási anyagon mutatja be, hogy sokszor „az ősi etnocentrikus féltékenység, hiúság, kegyetlenség és nagyra-vagyás a hazafiság legerősebb elemei. A tömegekből könnyűszerrel kiválthatók az effajta érzelmek. Bizton számíthatnak népszerűségre. Az alaposabb vizsgálat mindig kimutatja, hogy ezek az érzelmek nem tényeken alapulnak. Sohasem helytálló, hogy mi jók vagyunk, mások meg rosszak.“ Szerinte a világnézet, az étletszemlélet, a helyes fogalma, a jog és az erkölcs — mind a népszokások termékei, és „a történelem változásai legfőképpen az életfeltételekben bekövetkezett változások következményei. Ilyenkor változnak meg a népszokások is.“ Intézmények és törvények a viselkedési normákból alakulnak ki. Mindenkor „csakis a hatalom alkotta a jogot“. Sumner tehát kritikus realista, aki helyesen látja a következményeket,

óár a fejlődést nem tagadja, annak az emberek viselkedésében való tükröződését csak következménynek tekinti. A „kritikus ismeretek“ mintegy a körülmények hatására passzívan alakulnak ki, halmozódnak fel, s visszahatnak ugyan a körülmények alakulására, az emberi értelem és lelkiismeret funkciója szerény: „A jog nem változtatja meg az erkölcsöt.“

A pusztán adatgyűjtő és elemző szociálpszichológia a kutatók hite és meggyőződése szerint merített a néprajz és a történelem gazdag példatárából. De amint éppen az előítélet legalaposabb kutatója, Gordon W. Allport is kimutatta, ez a válogatás mindig szelektív volt. A kísérleti szociálpszichológia pedig igen lassan válik hatékonyá, éppen a tárgy rendkívüli bonyolultsága miatt. Eredményei pedig még lassabban érvényesülnek a közegellenállással szemben. Éppen az előítélet az egyik legerősebb táplálója ennek az ellenállásnak. De a kísérleti szociálpszichológia legalább már tudatosan küzd az igazság, az ellenőrizhető igazság hatékonyságáért.

A sokféle nehézség számbavétele, a feltételezések kísérleti ellenőrzése már önmagában is segít rendet teremteni a társadalmi és személyi tényezők között. Egy-egy kérdés körül egész kutatóiskolák alakulnak (pl. a csoportnyomás, a konformizmus, a szerepelmélet, az attribúciós elmélet, a kognitív diszsonancia stb. vizsgálatára), melyeknek anyagát G. W. Allport — maga is gyakorlója és oktatója ennek a tudománynak — több mint 700 lapon foglalja össze. Munkája, *Az előítélet* 1954-ben, éppen abban az évben jelent meg, amikor az Egyesült Államok Legfelsőbb Bírósága döntést hozott az iskolák integrációja jegyében. Az elkülönítés ugyanis a néger gyermekek számára „a közösségben elfoglalt helyük tekintetében olyan kisebbségi érzést teremt, amely szinte helyrehozhatatlanul befolyásolja szívüket és lelküket“. G. W. Allport nyilván hosszú évek alatt gyűjtötte egybe könyvének hatalmas anyagát, s a megírás idején még csak csatározások folytak a kérdéssről. Hatalmas ezzel a szerény mondattal fejezi ki reményét a jogok teremtette új lehetőségek hatékonyságáról: „Az iskola, az egyház, az állam bizonyos hatásokat kifejthetnek, és e hatások felhalmozódása végeredményben befolyást gyakorolhat a szülők következő nemzedékére.“

Elliot Aronson könyve, *A társas lény* kerek húsz évvel később íródott, s ha ez a húsz év kevés is volt ahhoz, hogy a törvény követelte viselkedésmódosítás a maga társadalmi és személyi következményeit véglegesen kimunkálja, mégis nyilvánvaló, hogy a Legfelsőbb Bíróság döntése után erőteljessé vált egy folyamat. Ennek során fokozatosan nőtt „az egyenlőség pozíciójú érintkezések száma“, s ennek hatására változik az emberek viselkedése. Márpedig, mondja Aronson, „van egy fontos dolog, amit a szociálpszichológusok rég tudnak ugyan, de a jelentőségét csak mostanában kezdik felfedezni. Ez pedig az, hogy a viselkedésbeli változások is befolyásolják az attitűdváltozásokat.“

A pszichológusok most még inkább, mint valaha, kísérletekkel is ellenőrzik a megfigyelések eredményeit, s „ezekből az eredményekből úgy tűnik, hogy a jog igenis megváltoztathatja az erkölcsöt“. Ez a szerénynek mutatkozó, de kellő mértékben alig méltányolható tudományos eredmény nem egészen egy évszázadnak a terméke. Ha a folyamat egészt v vesszük, talán hosszúnak ítéljük, de ha a gyorsulását is figyelembe vesszük — nem lebecsülendő.

IRODALOM

- A kísérleti pszichológia kézikönyve.* Bp., 1973. — Allport, Gordon W.: *Az előítélet.* Bp., 1977. — Aronson, Elliot: *A társas lény.* Bp., 1978. — Festinger, Leon: *A kognitív diszsonancia elmélete.* In: *Szociálpszichológia.* Bp., 1972. — Hiebsch, Hans—Vorwerg, Manfred: *Bevezetés a marxista szociálpszichológiába.* Bp., 1977. — Kapusy Antal: „Az én vezérem belsőmből vezérel“. *A Hét,* 1978. 13. — Kon, Igor Sz.: *Az előítélet pszichológiája.* In: *A pszichikum és a tevékenység a mai szovjet pszichológiában.* Bp., 1974. — Morgan, Clifford T.: *Introduction to Psychology.* New York, 1956. — Pataki Ferenc: *Társadalomlélektan és társadalmi valóság.* Bp., 1977. — Uő: *Utak és választak a mai szociálpszichológiában.* Bp., 1976. — Ranschburg Jenő: *Családi kör.* Bp., 1977. — Sherif, M.—Sherif, C. W.: *Csoportközi kapcsolatok kutatása.* In: *Csoportlélektan.* Bp., 1969. — Sumner, William Graham: *Népszokások.* Bp., 1978. — *Szociálpszichológiai kutatások Magyarországon.* Szerk. Hunyady György, Pataki Ferenc, Váriné Szilágyi Ibolya. Bp., 1976.